

עדותה של רומאנו (ברדה) בובה על קורותיה בלוב בתקופת השואה ותהליך קליטתה בארץ-ישראל

עדות

רומאנו (ברדה) בובה, נולדה בשנת 1931 בעיר בנגאזי {BENGHAZI} שבלוב. היא מספרת בעדותה על חיי משפחתה הענפה בבנגאזי, שמירת חגי ישראל והמסורת הספרדית.

בהמשך היא מספרת על כניסת הגרמנים ושילוח היהודים למחנה ג'אדו. התנאים הקשים במחנה: הרעב, חוסר והתנאים סניטאריים הירודים.

אחותה בת ה-16 ובת דודתה בת ה-18 ועוד שנים-עשר בני המשפחה מתו מטיפוס. בלבה חשה בפחד ואי וודאות על העתיד הצפון לה.

כל המשפחה הענפה כולל סבתותיה ישנו על מחצלת אחת. אמה הגיעה למחנה כאשר הייתה בהריון מתקדם וילדה ילד מת.

אחרי שנה וחצי שוחרר המחנה על ידי הצבא הבריטי ועיקר משימתו הייתה לטפל במחלות שנבעו מתת-תזונה.

היא חוזרת לבנגאזי. שיקום המשפחה מתחיל מחדש. ביתם נהרס והם נשארו ללא רכוש. נוסף על כך המצב הכלכלי היה קשה.

בשנת 1949 עלתה לארץ-ישראל ומתארת את חבלי קליטתה ותחושתה בעניין הפער העדתי.

רומנו בובה מסרה את עדותה ב"יד ושם" בפני מצלמת וידיאו ודיברה באופן חופשי. עדותה תומללה למסמך כתוב. כדי לא לפגוע באוטנטיות העדות. לא שיניתי את ניסוח הדברים והתחביר. ההדגשות במסמך הם שלי.

להלן העדות המלאה:

- ש: **רומאנו בובה** מבית ברדה, ילידת 1931, בעיר בנגאזי (BENGHAZI), שבלוב.
אנחנו נרצה לשמוע קצת על הבית שלך.
- ת: הבית שלנו היה בית מסורתי. בית של ארבע בנות ושני בנים, אבא ואמא. אבא שלי עבד באטליז, סבא שלי גם באותו המקצוע. הייתה לנו משפחה גדולה. כולנו היינו מתאספים ביחד כל החגים. היה בית חם, בית טוב. סבתא והדודה חיו עם אמא שלי ארבעים שנה. היה בית חם, בית תענוג עם כל השמחה שהייתה לנו בבית.
- ש: איזה חג נשאר לך בזיכרון?
ת: בזיכרון, חג הפסח: כשהיינו מתאספים כולנו ביחד. ובאמת, זה היה בית שאמא שלי, שקיבלה את כל המשפחה, בית חם. סבתא שלי ושתי דודות, הן היו חיות עם אמא שלי, אז אמא שלי הייתה מקבלת את כל המשפחה, כדי לעשות כבוד לסבתא שלי.
- ת: הכנות של בשרים, של כבש, המסורת שלנו לא היו אוכלים פיתות, היינו אוכלים מצות, היינו עושים פיתות בבית. וזה היה כל דבר בשבילנו כיף. מתאספים כולם, אוכלים כולם, שותים, כל המשפחה, כולם, היו שמחים, כשבאו לבית של ההורים שלי. אבל חבל שזה קרה...
- ש: תספרי מה עוד, עוד מאכלים?
ת: בשרים, כבש, פיתות עשויות בבית. כל מיני טוב היה בבית.
- ש: איזה עוד חג את זוכרת?
ת: ראש השנה. גם חג גדול של כל היהודים. כל החגים שאנחנו עוברים בארץ, אנחנו עברנו בלוב. ואפילו יש לנו מנהגים שלא עושים את זה גם בארץ ואנחנו עשינו שם. והיינו בשמחת חיים, בבית טוב, חם.
- ש: מה היה למשל בסוכות?
ת: בטח שהיינו חוגגים סוכה. היינו עושים סוכה גדולה לכל המשפחה. באים לחגוג, שבעה ימים אוכלים בסוכה. היה שולחן ארוך בתוך הסוכה. היינו אוכלים כולם ביחד, כל המשפחה וכל הדודים, באים לברך בלילה, צהריים. היו חגים, באמת היו חגים בבית חם.
- ש: בשכונה שגרתם, גרו רק יהודים?
ת: אנחנו גרנו בהתחלה בבית של סבא שלי, הבית של הסבא שלי היה גדול מאוד. **במלחמת העולם השנייה נפלה פצצה. אז התחלנו לברוח מכפרים לכפרים.** אמא שלי הייתה מאוד מפוחדת מהפצצות, מהמלחמה. היינו בורחים מכפר לכפר, כדי שלא תיפול איזו פצצה. במזל שלנו, לאבא שלי היה עוד בית, יום לפני כיפורים, יצאנו מהבית, ברחנו לכפר, באותו הלילה כבר נפלו עליו כמה פצצות, חזרנו בחזרה לבנגאזי, **מצאנו את הבית שלנו הרוס. אם היינו נשארים, היינו מתים כולנו.** זה המזל שלנו, שאנחנו יצאנו, ברחנו למקום אחר.
- ש: **תספרי לי עוד קצת על התקופה לפני המלחמה**, הייתם שם מאורגנים בקהילה?
ת: הייתה קהילה?
ש: האוכלוסייה של בנגאזי היא קטנה מאוד.
ש: בכל זאת? ת: **כולם היו מלוכדים.**

- ש: היה איזה קומיטה?
ת: בטח, יש קומיטה, יש בתי-כנסת גדולים, למי שיש בעיה, הולך לקומיטה, אבל היהודים בבנגאזי לא הייתה להם בעיה, מפני שהייתה אוכלוסייה מאוד קטנה, והיה כל טוב, ואז, כשקרה...
- ש: היו גם עשירים וגם עניים?
ת: עניים-עניים לא היו. היו עשירים והיו בינוניים.
- ש: והייתה עזרה הדדית?
ת: כן. מי שזקוק לעזרה, בא לקומיטה, ועוזרים לו. לא היה, חס וחלילה, מישהו שאין לו מה לאכול, שם זו הייתה אוכלוסייה מאוד קטנה, בבנגאזי.
- ש: כשיש הרבה ילדים בבית וצריך חתונה, צריך בר-מצווה?
ת: אמא שלי, בסך הכל, עשתה חתונה אחת. אחותי בת 16. **פחדנו מהגרמנים שייקחו. התחתנה והלכה למחנה ריכוז בת 16.** אז אמא שלי לא חיתנה אף ילד, עד שבאנו ארצה. אבל חתונה, מי לא יכול לעשות חתונה? החתונות בחו"ל לא היו אולם מפואר כמו שהיום, צריכים לבזבז כל-כך הרבה כספים בשביל לעשות חתונה. הייתה חתונה צנועה בבית ואחר-כך הברכה בבית-הכנסת.
- ש: עם הערבים, הסתדרתם?
ת: אנחנו עם הערבים הסתדרנו יפה מאוד, עד שקמה מדינת ישראל. כשקמה מדינת ישראל...
- ש: על זה נשמע אחר-כך. רציתי לשאול, לבית-ספר, הלכתם לבתי-ספר רגילים או לבתי-ספר לחוד?
ת: לא נתנו ללכת לבית-ספר. בהתחלה היה משטר איטלקי, אז התחילו, אחותי הגדולה, למשל, שהתחתנה בת 16, נכנסה עד כיתה ב', והוציאו אותה.
- ש: למה?
ת: הייתה מלחמה. ומי יכול ללכת לבית-ספר? פחדו מהגרמנים, פחדו מהערבים. אחי למד בכיתה א', ב' גם הוא, ונגמר. ואנחנו כולנו היינו קטנים.
- ש: היה שם "תלמוד תורה"?
ת: היה "תלמוד תורה", אבל שלחו, אז, בזמננו, לא היו שולחים בנות ל"תלמוד תורה", רק את הבנים. אז הבנים הלכו, למשל, אחי הקטן אהב ללכת והוא באמת למד הרבה ב"תלמוד תורה", אחי הגדול לא – הוא לא הלך.
- ש: הייתה איזו מנהיגות יהודית, רב, או תנועת נוער, שאת זוכרת?
ת: היו רבנים והייתה עליית הנוער. אני, למשל, הייתי הולכת בלילה לעליית הנוער, בשביל ללמוד קצת עברית. רציתי את זה, אמא שלי פחדה עלי, היא הייתה מלווה אותי. הייתי לוקחת שיעור של שעה וחוזרת הביתה.
- ש: בטח היית יפה?
ת: תראי, לא בגלל היופי, ליופי אין סוף. אחד יפה, אחד מכוער, אבל **פחדו כל הזמן מהערבים, כי חטפו יהודיות, לקחו אותן ועד היום לא יודעים איפה.** ואז היו המאורעות של הערבים, כשמדינת ישראל קמה.
- ש: זה אחרי המלחמה? ת: כן.
- ש: ...היו לכם קשרים עם קהילה אחרת, היו לכם קרובי משפחה אולי בצרפת?
ת: לא. לנו, במיוחד, למשפחה שלנו לא. השורשים של ההורים שלי – המשפחה של בעלי – המשפחה של ההורים שלי, הם היו הראשונים בלוב, בבנגאזי. מאז אין לנו שום קשר בקהילה אחרת בצרפת, באיטליה, לא היה, קק בלוב.
- ש: דיברו על מדינת ישראל עוד לפני המלחמה, כלומר על פלסטינה? ת: כן.

- ש: הייתה קופסה של "הקרן הקיימת"?
 ת: דיברו, ואחי ברח לטריפולי. הוא חשב לעבור מטריפולי לישראל בסירות, והוא לא הצליח. האונייה הראשונה שבאה לארץ, מטריפולי, הוא בא.
 ש: הייתה לכם בבית קופסה של "הקרן הקיימת"?
 ת: לא. כל מי שרצה, עשה קופה לבד. ... אם את רוצה לתרום, יכול ל... או שהתרומה הכי טובה אצלו, שהולכים לבית הכנסת ותורמים בבית-הכנסת. זו התרומה הכי טובה.
- ש: את זוכרת איזה שם של איזה רב?
 ת: כן, בטח. אני זוכרת את הרב הגדול ביותר בלוב, ביום שהוא נפטר, זה היה מחוץ לעיר בנגאזי, הוא היה גוסס ואני הייתי בין הרגליים של הגברים, הייתי ילדה קטנה. הוא הרב הראשי, קראו לו רבי חמוס פלאח. הרב הראשי של לוב.
 ש: מתי הוא נפטר? ת: לא זוכרת.
 ש: לפני המלחמה? ת: לפני שיצאנו לגטו.
 ש: היית אומרת שהילדות שלך והתקופה לפני המלחמה, הייתה תקופה טובה, לא...
 ת: תראי, כילדה בת שש, היה לי באמת טוב, לא היה לנו כלום, לא עם הערבים ולא עם הגרמנים. עד שקרתה מלחמת העולם השנייה, ובבנגאזי כל לילה היו פצצות. כל לילה, ואחרי זה לקחו את היהודים למחנה ריכוז.
- ש: על זה תספרי לי קצת יותר בפרטי פרטים. איך זה התחיל? קודם היו אצלכם איטלקים? ת: נכון.
 ש: איך זה היה בזמן הזה?
 ת: בזמן האיטלקים היה טוב מאוד. היה מצוין. היה שקט, לא הייתה שום הפרעה.
 ש: דיברו איטלקית?
 ת: דיברנו איטלקית, דיברו ערבית. המשטר היה איטלקי. דיברו ערבית, דיברו איטלקית. השפה השנייה הייתה איטלקית. בעלי קורא וכותב באיטלקית.
 ש: בזמן האיטלקים היה טוב?
 ת: בזמן האיטלקים היה בסדר גמור, עד שפרצה מלחמת העולם השנייה, אז האיטלקים יצאו והגרמנים נכנסו, זו הייתה תקופה קשה מאוד.
- ש: תספרי עכשיו בדיוק מתי נכנסו הגרמנים ואיך זה היה?
 ת: כשנכנסו הגרמנים, היה מאוד קשה. אחר-כך יצאו הגרמנים ונכנסו הבריטים.
 ש: אבל תספרי קודם כל הגרמנים – באו הגרמנים, מה קרה?
 ת: היה לנו קשה מאוד.
 ש: אבל מה קרה בדיוק, נכנסו לבתים? אספו אנשים?
 ת: לא, לא נכנסו לבתים ולא לקחו אנשים.
 ש: מה כן עשו?
 ת: הם רצו פשוט מאוד לכבוש את המקום. אני לא יודעת אם היו נשאים, מה היה קורה לנו.
- ש: אבל מה קרה ליהודים בזמן של הגרמנים?
 ת: שום דבר. בלוב, לא היה כלום.
 ש: לא סבלתם מהגרמנים?
 ת: לא. גנבו בבתיים, כל מה שיש לנו בבתיים. גרמנים, איטלקים. בבית של הסבא שלי היו שבעה חדרים, לא השאירו כלום, עד היום אנחנו לא ... כשבאו הגרמנים, לקחו אותנו למחנה ריכוז.
 ש: קודם שדדו אתכם?
 ת: גנבו. מבחינת פגיעה באנשים, לא עשו כלום. גניבות כן. ואז לקחו אותנו.
 ש: מה לקחו? דברים?

ת: כל מה שיש, הכל. אם זה חנויות, אם זה בתים, הכל.
 ש: הזהב? ת: כל מה שתפסו.
 ש: כלומר, באו לבית שלכם ואמרו: תתנו זהב, או תתנו כסף?
 ת: פתחו ולקחו, בלי שום, לא שאלו ולא כלום.
 ש: **אצלכם בבית, מה עשו הגרמנים?** ת: לקחו את כל מה שיש לנו.
 ש: מהחנות?
 ת: החנות, מבתיים, ממה שאת רוצה. אחר-כך אמרו: יאללה, יהודים, אנחנו לוקחים אתכם. משאיות. לא לקחת שום דבר, רק בגדים ותלכו. ואנחנו עולים למשאיות, ואנחנו לא יודעים לאן אנחנו הולכים.

ש: אתם הלכתם בשקט, או הייתה פאניקה?
 ת: לא הייתה שום פאניקה. כמות כזאת קטנה יכולה לעשות פאניקה?
 ש: חשבת, אולי...
 ת: תראי, אנחנו, קודם כל, ילדים קטנים. אמא ואבא לא רצו לעשות פאניקה, פחדו עלינו. אנחנו הולכים. ההורים בטוח שהם ידעו מה צריך לקרות. **ואז עלינו למשאיות ולקחו אותנו. נכנסנו למחנה כזה גדול, אני זוכרת, היה כושי וגרמני אחד בשער, ואבא שלי אמר לאמא שלי: סימן זה לא טוב. למה המחנה הזה כולו מגודר?** – אז היא אמרה לו: אלוהים גדול. ואז הכניסו אותנו למחנה הזה, והיו ביתנים-ביתנים. והכניסו אותנו לביתן כזה גדול, אני לא אשכח את הדרך הזו, ואמרו שכל אחד יתפוס לו פינה. מי שיש לו שמיכה, שיעשה מחיצה.
 ש: לכם הייתה?
 ת: כן. אמא שלי הייתה בהריון. אנחנו היינו שלוש בנות ושני אחים. אחותי הייתה נשואה, והנשים הצעירות, הנשואות, כמובן לקחו אותן לביתן לבד.
 ש: עם הבעלים?
 ת: עם הבעלים. כן, עם הבעלים ביחד. ואז אני זוכרת, אמא שלי לקחת פינה. הפינה הזו יכולה להיות שלושה מטרים על שלושה מטרים. זה מה שהיה מגיע לנו. לא הבאנו איתנו כלום – לא שמיכות ולא מזרונים.
 אם אני לא טועה, נתנו לנו משהו כמו קש, שטיח, מחצלת, וישבנו כולנו על זה. אבא ואמא ישבו, ולקחו אותנו כולנו, הקטנים, על ידם. אמא שלי בהריון. אחותי חלתה מאוד. היא יותר גדולה ממני בשלוש שנים, אז אמרו לקחת אותה לבית-חולים. לקחו אותה לבית חולם, אבל זה לא היה בית-חולים.

היו זורקים את האנשים אחד על השני, וזה הכל, מי שימות – ימות, ומי שיחיה – יחיה. אני זוכרת, שאחי חלה בטיפוס, והוא קיבל שטף דם, שזה היה שלולית מתחתיו, אבל לא רצו לקחת אותו לבית חולים. אמא אומרת: זה לא בית-חולים, הנה, הבת שלי שם, מי יודע מה קרה איתה? – אנשים, **מרוב שהם היו רעבים**, או היו חולים. אף אחד לא יכול לבקר אחד את השני. לא יכלו להגיע לבית-החולים, איפה שאחותי הייתה שוכבת. אנחנו ידענו שזה לא בית-חולים סתם, זה לא היה בית-חולים. המזל של אחי, הפסיק לו שטף הדם והחום ירד לו. אמא רק מתפללת, והעיניים לאלוהים. הוא היה בגיל 11. ואמא לקחה רק סמרטונים ומרטיבה במים ושמה לו על הראש, וברוך השם, הוא התעורר, הוא ישן. הוא רעב, רוצה לאכול – **אין מה לאכול**, אין. היו מחלקים בשעה עשר לחמנייה, שחצי שלה אני יכולה לקחת אותה בביס בפה שלי, היו תולעים, ג'וקים כתומים, ולא היו מסתכלים על זה, היינו אוכלים את זה כסוכרייה טעימה, ואכלנו אותה.

דודה שלי, אמא שלי גידלה אותה, בת 18, הייתה בוכה, והייתה אומרת לאמא שלי: **אני רעבה. ואמא שלי הייתה בוכה איתה**, הייתה אומרת לה: מה אני אתן לך לאכול? קחי את החצי לחם שלי. וזה לא עזר. מה יכול לעזור? ביס, אני אומרת לך, ביס, את

- מכניסה את זה לפה שלך. וזה אוויר שם. אפילו שהיה אוכל, זה לא היה מספיק. המקום הזה ידוע, כמקום...
- ש: לא חילקו שום דבר חוץ מלחמנייה? ת: כלום.
- ש: לא מרק?
- ת: איפה מרק? איזה מרק?
- ש: ...
- ת: אני אומרת לך, לא מטבח, לא אוכל. לא כלום. ובמשך הזמן, כשאנחנו ישבנו וישבנו, והטיפוס התחיל, הכינים היו הולכים עלינו, כמו שאת אומרת, זבובים, יותר, וכל הלילה אנחנו רק מתגרדים ויושבים על שטיח הקש הזה. **כזה מצב נוראי**. אם הם חושבים שיהודי **ג'אדו** לא עברו? יש טעות.
- ש: אף אחד לא חושב כך.
- ת: הם היו מעט.
- ש: היהודים שגרו בג'אדו, לא במחנה?
- ת: **בג'אדו**, שלקחו אותם מ... ולג'אדו, לא הייתה כמות מי יודע מה.
- ש: כמה את אומרת שהיו שם?
- ת: כשלושת אלפים – ארבעת אלפים.
- ש: **בדרך כלל, יהודים יודעים קצת להתארגן, הצלחתם משהו לארגן?**
- ת: שום דבר. **לעבור את השער, זה היה ירייה בראש**. ללכת בדרך אחרת, בן אדם לא יודע אם הוא יחזור. על יד המחנה היו הערבים. הכפר הערבי הזה, היו שתי חמולות, שהייתה מלחמה ביניהם, בין הערבים, בין שתי חמולות. והם לקחו מהם, חמולה אחת לקחה את כל הרכוש של החמולה השנייה, לא היה להם כלום, היו להם תמרים וזיתים, שהיו עושים מהזיתים בבית שמן. מה יש להם לתת לנו? שימכרו לנו תמרים וזיתים? אין לנו מה לקנות, הרי לא נתנו לנו להביא. יצאנו עם הידיים על הראש, חוץ מהמזוודה עם בגדים.
- אני זוכרת את הדוד שלי, היה בחצות לילה, אמא שלי הייתה נותנת לו כמה חולצות, או מכנסיים אחד, "תמכור לערבים, תביא לי קצת תמרים אם יש, שניתן לילדים. כשהיה יוצא, אמא שלי הייתה מתפללת שיחזור בשום. הוא היה מביא קילו תמרים, חצי קילו תמרים, עוד קצת קמח של שעורה, וזה לא היה מספיק. **אלוהים נתן את כל הרעב שם, את יודע מה זה? זה אוויר. שכן אדם יכול לאכול אחד את השני**. לא פתחנו את התמרים ולא ניקינו, אכלנו כך, רק להוציא את הגרעינים, אם יש בפנים תולעים, אם אין כלום, היינו אוכלים. ואז מסכנה דודה שלי, נפטרה בת 18, **עשו שם בית קברות בג'אדו**.
- ש: זו שהייתה רעבה?
- ת: כן, אחת בת 18 ואחת בת 10 או 11. אחותי הדודה שלי הייתה בת 18, אחותי הייתה בת 12. את אחותי לקחו, כשנכנסו הבריטים.
- ש: **נפטרו מרעב?**
- ת: **בטח, מהטיפוס, מהרעב, מהכינים שאכלו – הכינים אכלו את האנשים**.
- ש: איך את התגברת על הכינים?
- ת: אמא שלי הייתה עוזרת לנו. הופכת לנו את הבגדים, כדי להוציא את הכינים מהחולצה, וגירדנו וגירדנו, ואין מים ואין טוש, ואין כלום. אין סבון, אין כלום. יותר מחצי הלחמנייה שהיו מחלקים אותה בשק כזה מלוכלך. הדודה שלי מסכנה, נפטרה, **מהמשפחה של אבא שלי, ארבעה-עשר איש מתו**. הדודה שלי בת 18 נפטרה, ואנחנו לא ידענו מי קבר, מי לקח, איפה? ואז העינינו הזה, עד שיום אחד, אמרו: אתם נפרדים, הילדים עם האמא והגברים מהנשים. את הגברים לקחו, את כולם שמו תחת הדגל, ואנחנו הילדים, כולנו היינו – ילדים אחרי הכל – מה הם יודעים? מה יכול לקרות? הם לא יודעים.

האמהות היו מודאגות, אבל לא יכלו להגיד לילדים שאנחנו עומדים למות כולנו. ילדים הם ילדים, משחקים, נשים עם נשים בוכות, הגברים למעלה, בעלייה של הדגל, מתחת לדגל. זה לקח מהבוקר, אני זוכרת, עד בערך שעה שתיים בצהריים, פתאום, בא הקצין הגרמני ואמר לגברים, לא לכולם: כל אחד שיתפוס מטאטא ויטאטא את השטח! אמא שלי וכל הנשים שהיו ביחד, אמרו: הלואי שזה הסוף, שיטאטאו, שיעשו וינקו ושיעבדו – לא נורא. ואמא כולן אמרו: אם זה ייגמר כך, נישאר ונראה מה יהיה איתנו. **פתאום הקצין הזה לקח את האווירון ויצא.**

ש: הוא היה גרמני?

ת: כן, הוא והאווירון נשרפו. הייתה לו תקלה באווירון שלו ונשרף והלך. ואנחנו נשארנו ילדים בלי אבא, לא ידענו מה הגורל שלנו, ואז נכנסו הבריטים.

ש: כשהגרמני הזה הלך, מי נשאר, מי נתן פקודות?

ת: אני לא יודעת. אני באמת לא יודעת. יכול להיות שאנשים יותר מבוגרים ממני, שהיו במקום, הם ידעו, אבל אנחנו ידענו – האמהות אמרו: או, הוא הלך" ואז נכנסו הבריטים.

ש: לפני הבריטים, רציתי לשאול אותך. כל המצב הזה שהיה נורא וקשה, אבל איך את, בתור ילדה, איך את מתגברת על כל הקשיים האלה?

ת: **קודם כל האוכל, הפחד, פחד מטיפוס.**

ש: איך את מרגישה?

ת: תגיד לי, מה אנחנו יכולים לעשות?

ש: אני יודעת שאין מה לעשות, אבל מה הרגשת?

ת: הרגשתי שאני כל היום תפוסה באמא שלי, **היה לי פחד.** אני, היום, בתור אישה מבוגרת, ואני אומרת לך, כל האמונה שלי, עד היום, אני לא יכולה לסגור דלת בלילה, אני לא יכולה להיות במקום חשוך, את מאמינה לי? **יש לי סינט** מהדלת הגדולה, שהייתה מברזל, והיו סוגרים עלינו. בשעה ארבע, חושך מצרים, בבניין, איפה שישבנו, בביתן הזה, לא היו חלונות. אם את סוגרת דלת פלדה, מה את מרגישה בפנים? חושך, נכון? זה כבר משעה ארבע סגור.

ש: לא היו בכלל חלונות?

ת: לא. כולנו מתנפלים על אמא שלי, ואמא שלי כך, עם בטן כזו גדולה. את אמא שלי לקחו לבית-חולים כדי ללדת, אבל לא הייתה מיילדת ולא רופא, היא ילדה לבד והתינוק מת על ידה. למה? מישו לא נתן לה עזרה. הילד היה בתוך שקית. גם פה בארץ קורה כזה, ילדים נולדים עם שקית כזו, הילד מת ואמא חזרה הביתה.

לא ידענו את הגורל של אחותי, באיזה מקום היא נזרקה? חולה. כשבאו הבריטים, לקחו את כל החולים **והעבירו אותם מג'אדו** למקום הקרוב ביותר. המקום הקרוב ביותר היה בטריפולי. בזה נגמרה הפרשה הזו, עד שעלינו לארץ. כשעלינו לארץ, באנו דרך טריפולי, אז אמא, הדבר הראשון שאלה בקומיטה של טריפולי: האם הגיעו אליכם בשנה זו וזו חולים מג'אדו, איפה קברתם אותם? אמרו: קברנו אותם פה בבית הקברות היהודי. אתה לא יודע אחת בשם מסעודה ברדה?

ש: לא רשמו?

ת: לא רשמו, קברו.

ש: **הייתי רוצה שתחזרי קצת בכל זאת למחנה ריכוז ג'אדו, קודם..** איך זה נראה מבחוץ? ההתרשמות הראשונה שלכם, אמרת ששם בשער, עמד קצין גרמני וכושי, ואמר... אבל איך את, בתור ילדה, איך את מרגישה?

ת: תראי, מה יכולה ילדה קטנה להתרשם מדברים כאלה? אבל ההורים מרגיעים את הילדים, לא אמרו שזה מחנה ריכוז, או הגרמנים רוצים להתנקם ביהודים, לא אמרו. פשוט מאוד הסתירו מהילדים, פחדו על הילדים. אבל בטוח שאמא ואבא שלי, הם ידעו

- מזה. אבל מה יעזור אם יגלו את זה לילדים? אבל במשך הזמן, נכנס לנו הפחד, אפילו לא לצאת מהביתן.
- ש: את פחדת ממישהו ספציפי?
- ת: לא. אני הייתי באירופה, כשהגעתי לגבול גרמניה, אני הייתי עם גיסי, בעלי ועוד אישה אחת, שהגענו לגבול גרמניה, ואמרו, אנחנו רוצים להיכנס לגרמניה... בשנת 1971, אני צעקתי ואמרתי: לא, אני לא נכנסת. היום, אני סקרנית לדעת ואני רוצה ללכת. מה שראיתי בטלוויזיה חיזק אותי הרבה.
- ש: ...
- ת: **סיוטים זה לכל החיים.**
- ש: בכל זאת היה משהו בילדות שלך עם גרמנים, והיה פחד.
- ת: בטח... **ועם הנכדה שלי, ואני מתחילה לספר מה קרה שם.**
- ש: ...
- ת: לא נשאר – זה לכל החיים.
- ש: ספרי עוד קצת, בעצם, על החיים שם, מהבוקר עד הערב, מה אתם עושים?
- ת: את יודעת מה? שם, אין מה לעשות. כל אחד זרוק באיזו פינה. כל אמא שמרה על הילדים ואבא היה כמו שומר. מה אפשר לעשות? תגידי לי, מה יש במחנה ריכוז לעשות?
- ש: לא באו לספור אתכם בבוקר?
- ת: לא. ספרו אותנו, רק ביום שהפרידו אותנו. כששמו את הגברים תחת הדגל, והאמהות לבד בביתן, והילדים בביתן לבד.
- ש: לאן שמו את הגברים?
- ת: מתחת לדגל. הם רצו להתחיל עם הגברים. לגמור אותם. היינו פוחדים ללכת לבית שימוש, אומנם לא היו בתי שימוש.
- ש: מבחינה זו, ההיגיינה, איך זה היה? היה בית שימוש, היה איפשהו...?
- ת: **לא היה בית שימוש**, לא היה. היה בור עם חתיכת פח, זה הכל. לא טוש, לא להחליף בגדים, לא לרחוץ בגדים, אין. במה? מאיפה יש? מי שהיה מדליק נר, הוא היה מקבל בעיטה מהקצין.
- בלילה, ערב שבת, אני זוכרת, הייתה לו אחת בתוך הביתן, שמה קצת שעועית, רוצה לעשות צ'ולנט לילדים, שמו אותה ליד המקום שלה. פתח הקצין את השער של הביתן, ראה אור קטן, היא אמר לו: לא, לא, זה של הילדים – **הוא נתן לה בעיטה**, האישה הייתה בהריון, **והיא מתה על המקום**. אז את אומרת שיש טוש, איך להתרחץ – זה לא ידענו.
- ש: ברז מים לשתות?
- ת: אני זוכרת שהיה ברז, שכולנו היינו מביאים כל אחד דלי, מספיקים, כל אחד בתור. מה את יכולה לעשות? איפה לעשות מקלחת, על יד אבא? על יד אמא? אני חושבת שנה וחודשיים – שנה ושלושה חודשים, זה היה סבל.
- ש: ואם מישהו נפטר, היו קוברים אותו, או שלקחו?
- ת: האמת, שהתחילו כבר אנשים למות. פתחו בית קברות. היה קבר של רב כל יהודי שהיה בג'אדו, הוא יגיד לך על זה – היה מין הר כזה, ואמרו: בואו נקבור את כולם שם בהר, מי שימות, נקבור אותו בהר הזה, נעשה מקום כמו בית קברות. הם רק התקברו לשם והתחילו לחפור, **ופתאום התגלה להם כמה אותיות בעברית**. וסקרנים לדעת, פתחו ומצאו בן אדם קבור שם, לפני המון שנים, אבל הוא נמצא עדיין כמו שקברו אותו היום, עם הבד הלבן. ואז מישהו היה שם, רב כזה, הוא אמר: לא לגעת, להחזיר את הכל בחזרה ולעשות פה בית קברות. ומי שהיה לוקח את המת, החולה לוקח את המת, בקושי בקושי היו יכולים לסחוב את המתים.

- ש: את היית שם יותר משנה, שנה וחצי כמעט, נכון?
ת: כן, באמת, כשבאו הבריטים, אז...
- ש: עוד לפני הבריטים, במשך היום, עם מי דיברת? עם אחות? עם אחת? עם אמא?
ת: אני אגיד לך משהו. בתוך הבית שלי היו ילדים, ילדים מדברים – אבל לא ידענו שכך צריך לקרות. אולי יותר מאוחר, כמה שנשארו, התחלנו להבין שזה לא סוף טוב.
- ש: **מה עשיתם ביניכם?**
ת: מה יש לעשות? אחד חולה, שוכב, אמא בהריון, יושבת, מה היא יכולה לעשות? אבא עם היד כך על הלחי שלו, והוא חושב. אח שלי חולה, אחותי חולה, כולם היו חולים, כולם היו מתגרדים, כולם היו רעבים, מה יש לדבר? אין על מה לדבר. אין.
- ש: הילדים, בדרך כלל, מתאספים יחד?
ת: משחקים יחד. ההורים מפחדים לתת להם.
ש: אפשר לשחק במשהו?
ת: יושבים, משחקים, מדברים – ילדים. מה הם יכולים לעשות? לא תעסוקה ולא בית-ספר ולא אוכל, לא מקלחת ולא כלום, כלום, מה יש לדבר?
ש: היה שם איזה ארגון של היהודים? איזה ועד שהתארגן? ת: לא.
- ש: היו דורשים מכם הגרמנים, או אלה ששמרו שם, היו דורשים דבר מה, נניח איזה סדר מסוים, או מתי ללכת לישון או מתי לקום?
ת: ללכת לישון, תמיד בארבע סגרו את הדלת. ואנחנו כבר, נכנס לנו בראש, שאנחנו כבר, שלוש פעמים מתאספים על ידנו, ידענו שהם רוצים לסגור את הדלת הגדולה הזאת, שיהיה סוף.
- ש: בטח היו שם כמה שומרים גרמנים?
ת: בטח שהיו שומרים, אבל תגידי לי, היינו יכולים לברוח?
ש: אני מתכוונת, פקודות, מי היה במגע איתכם?
ת: היה בית קטן, בתוכו כל הגרמנים האלה, והם שנתנו את הפקודות, אבל מה, אף אחד לא העז לברוח.
- ש: בטח שלא.
ת: **איך יכול להיות דבר כזה?**
ש: היו מגדלי שמירה?
ת: היה מגדל אחד של שמירה, והיתר, כולו היה מגודר, כל המחנה היה מגודר.
ש: היה מקרה שמישהו רצה לברוח?
ת: **לא היה, פחדו.**
- ש: את שאלת שאלות, שאלת את אמא משהו, או את אבא, מה יהיה, מה קורה?
ת: תשמעי, כל הזמן אבא ואמא מרגיעים, אפילו אם אני אשאל, יגידו: כן, זה בסדר, אנחנו עוד מעט חוזרים הביתה והכל יהיה בסדר. וילדים של פעם הם לא הילדים של היום – מה שאמא ואבא היו אומרים, אנחנו אומרים כן. תראי, גם ילד שרואה את המצב הזה, מבין משהו, כשרואה משפחה חולים, כשרואה את האמא בהריון בחודש תשיעי, כשרואה את האבא יושב עצוב, מה יש לך להגיד לאמא ואבא? קודם כל, הם לא יכולים לעזור לנו בכלום.
- ש: **את עצובה?**
ת: כולם היו עצובים, כולם. אמא שלי, במקרה הזה, עד שהיא נפטרה, היא הייתה עצובה, כל הזמן.
- ש: למי את היית הכי קשורה?
ת: האמת, אני הייתי הכי קשורה, הרבה, אפילו כשבאתי לארץ, רק עם הסבתא שלי. כי אנחנו כל הזמן היינו במשפחה אחת, ולמה אני אומרת לך? הדודה שלי שבכתה לאמא ואמרה: אני רעבה, אנחנו גדלנו יחד כולנו, את יודעת, בחוץ לארץ זה לא כמו בארץ.

גדלנו כולנו, ארבעים שנה ההורים של אבא עם אמא שלי. אמא שלי הייתה יתומה. אין לה משפחה, רק אחים ואחיות, אין לה אבא ואמא. אז היא חיה עם חותמה, כמו אמא ואבא. אז אני כך הייתי עם סבתא שלי, אני הייתי מאוד מאושרת עם סבתא שלי, וגם עם אמא, בטוח.

ש: סבתא הייתה שם איתכם כל הזמן? ת: כן.

ש: כמה אפשר עוד לדאוג אחד לשני, על משהו קטן?

ת: במה לדאוג? כולם היו זקוקים, מאיפה?

ש: בעידוד...

ת: היינו דואגים. אבל זה לא נותן להם כלום. אם הם החזירו את הדאגה לילדים אחרים – מה אנחנו יכולים לעשות? בטוח שהגדולים היו מודאגים, אחד מדבר לשני, לפעמים אני רואה את אבא ואת אמא שלי מדברים אחד לשני באוזן, כדי שאנחנו לא נשמע. אבל כשיצאנו מהמחנה, הרגשנו את זה מאוד.

ש: ואז כל הזמן אכלתם רק את הלחמניות האלה, שהביאו לכם?

ת: זהו.

ש: לא הייתה שום אפשרות לבשל שום דבר?

ת: כלום. מאיפה יהיה? מאיפה? אין שוק...

ש: לפעמים מבריחים משהו, מישהו יכול להשיג?

ת: אני אומרת לך, שהערבים האלה שהיו שתי חנויות, ביניהם הייתה מלחמה. הדוד שלי ז"ל היה לפעמים יוצא, לא תמיד, הוא סיכן את החיים שלו, יכולים לתת לו ירייה בראש וגרמנו, אמא שלי הייתה נותנת לו כמה בגדים: תעשה לי טובה, אני לא יכולה, אני בהריון, אני לא יכולה לצאת, לך יותר קל, תצא. היה יוצא, מביא לו את הקילו, חצי קילו תמרים, או קילו, שני קילו קמח של שעורה, בשבילנו זה היה מעדן. אבל מה הבעיה? שאת מבשלת את זה וזה לא מספיק לרגע. את אוכלת אותו, אחרי שעה, את כבר רעבה. אני לא יודעת אם זה מהטיפוס, אני לא יודעת אם זה מהאוויר, הם אומרים שה אוויר מאוד מאוד ... זה כמו שבן אדם הולך לבית הבראה. מה אנחנו יכולים לעשות. בגדים נגמרים. אנחנו לא הבאנו כלום איתנו למחנה ריכוז, חוץ מהמזוודה של הבגדים.

ש: את הזהב, את הדברים האלה לקחו מכם?

ת: אמרתי לך, במלחמה, מה שהלך בהפצצות, ומה ש... הלך, ... ולא נשאר כלום.

ש: היה ביניכם, אולי מישהו שרצה לעודד אתכם קצת? לספר משהו? לאסוף את הילדים? ת: כולם באותה הבעיה. אם היה בא, למשל, מחוץ למחנה, לעודד את האנשים שבמחנה, יכול להיות. אבל לכל אחד יש את הצרה שלו, אז מי יעודד אותנו?

ש: המבוגרים את הילדים?

ת: כולם חולים, כולם עם כינים, כולם מלוכלכים. תארי לך כל היום, בן אדם יושב על הקש הזה, ישן עליו, קם בבוקר, הוא כבר הרוס. מה יש לעודד? יש אנשים בריאים? יש אנשים שיש להם יכולת? שיכולים לעודד אותנו. שיכולים לתת לנו עזרה? כל אחד מסכן שם. לא היה.

ש: אנשים שהיו קודם, לפני המלחמה, מנהיגים בקהילה, היו יחד איתכם, נכון?

ת: לא. הרבה לא באו לשם. יש חלק מבנגאזי שלקחו אותם לתוניס. יש להם אזרחות צרפתית, אז הם לקחו אותם. אין להם אזרחות צרפתית .. הם תוניסאים. לבעלי, למשל, יש לו אזרחות תוניסאית, אז לקחו אותו לתוניס.

ש: דיברתם מה יכול לקרות, מי יבוא, ידעתם על הבריטים לפני שהגיעו?

ת: לפני שבאו הבריטים, ערב אחד, הייתה שמועה בין הגברים, אמרו: אתם שמעתם מה היה אתמול בלילה? – אמרנו: מה קרה?, הוא אמר: שני חיילים בריטיים באו עם ג'יפ.

יש חלק שמדברים אנגלית, גם מאיתנו, אז דיברו איתם באנגלית, ואמרו להם: אל תדאגו, זה לא ייקח הרבה זמן ואנחנו נבוא אליכם. ואל תגידו שאנחנו היינו פה. אז בבוקר התחילו לדבר ביחד הגברים: אתם יודעים מה היה אתמול בלילה? – כמה שאנחנו נשארנו שם, לא אווירון, אפילו לא ציפור בשמיים, לא ראינו – כלום. אז הגברים התחילו ביניהם לדבר: אתם יודעים מה היה אתמול בלילה? – אז שאלנו אותם: מה היה אתמול בלילה? – אמרו: בא ג'יפ עם שני חיילים בריטיים ואמרו: אל תדאגו! יגיע היום ואנחנו נבוא אליכם. אז שאלו אותם: מתי? – הוא אומר: לא ייקח הרבה זמן, ואל תגידו שאנחנו באנו לפה. אז הם באו, כשבאו הבריטים, זו הייתה חגיגה בשבילנו. תראי, כשבאו הבריטים...

ש: **הייתה איזו התנגשות בין הבריטים לבין הגרמנים?**

ת: לא. לא נשאר אף אחד שם. אני לא יודע איך ברחו, מפני שאני הייתי קרובה למקום איפה ש... אבל כשבאו הבריטים, קודם כל, לקחו את החולים, כמו שהם אמרו, לבית-חולים, וזה לא היה בית-חולים. הם ראו אחד גוסס, זורקים אותו לצריף הזה. הבריטים?

ת: לא, מהעדה שלנו. אז לקחו את כל היהודים שהיו חולים....

ש: **זה מאוד חשוב, אני רוצה שתספרי על זה, כשבאו הבריטים, מה בדיוק קורה?**

ת: באו הבריטים, נכנסו, בדקו....

ש: כמה היו, הרבה?

ת: באמת אני לא זוכרת, אבל היו – אמרו, קודם כל אנחנו רוצים לקחת את כל החולים שיש, ממש חולים. לקחת אותם לבית-חולים. יש חלק, שבדרך מתו.

ש: איך זה הלך?

ת: לקחו קודם כל את החולים מג'יאדו לטריפולי.

ש: לקחו אותם באלונקות? מי עשה את העבודה הזאת?

ת: הבריטים והאנשים שהם עוד נמצאים במצב טוב, ... אחר-כך התחילו לתת מזון, שזה הכי חשוב.

ש: על מי אמרת שאלה שגססו, שמו אותם הצידה?

ת: כשהיו חולים ממש, לקחו אותם.

ש: מי?

ת: הבריטים, לטריפולי, כדי לטפל בהם בבתי-חולים בטריפולי. חלק מהם הגיעו וטיפלו בהם והיו באמת בסדר והכל בסדר, וחלק מתו בדרך, אחותי, למשל, מתה בדרך.

ש: אחותך הקטנה? ת: יותר גדולה ממני בשלוש שנים.

ש: זו שהייתה בת 11? ת: כן. אבל הדודה שלי, שסיפרתי לך עליה, היא מתה בג'אדו.

ש: באיזה מצב הייתה אחותך כשבאו הבריטים, היה לה טיפוס?

ת: כן. זו הייתה המחלה היחידה שהייתה שם, הטיפוס. והיה גם רעב, הרג אנשים, לא רק הטיפוס. אנשים נהיו שלדים. את רואה את הבן אדם, היה הר, והוא היה שלד עצמות, אין מה לעשות. ואז הבריטים התחילו לחלק את המזון, והביאו....

ש: בצורה מסודרת?

ת: כן. כל משפחה עומדת בתור ומקבלת מה שמגיע לה, לחם לא נתנו. נתנו ביסקוויטים מלוחים, כמו שהיום יש. היה בשפע. בשר ולחם לא היו. הכל יש. למשל, אפילו פירות יבשים, נתנו. שמן, גבינה יבשה, שאפשר להגיע אליה, או גבינת ירקות, נתנו. אנשים התחילו לקום על הרגליים, אבל הדבר השני שעזר לנו, פתחו ביתן, הכניסו שתי מכונות, אני לא יודעת איך הגיעו המכונות האלה, ולקחו את כל הבגדים שלנו. למי שיש – כל אחד לפי מה שיש לו, והכניסו אותם לחיטוי. עשו טוש, לא יודעת איך, הבריטים עשו את זה אחת-שתיים, התחילו אנשים קיבלו סבון, אנשים מתרחצים, הביגוד אחרי חיטוי, אוכל, אפשר להגיד שזה משביע אותם, ואז אנשים התחילו לקום על הרגליים.

ש: אבל עדיין נשארם שם?

- ת: כן, נשארנו, עד שהם אמרו לנו: לאן אתם רוצים ללכת?
- ש: את היית בת...
- ת: **בת שבע**. לאן אתם רוצים ללכת? אז אבא שלי אמר: לאן אנחנו הולכים? רוצים ללכת לבית שלנו – לסבא שלי יש בית גדול, לפחות נראה מה נעשה. הגענו, אז לא לקחו את כולנו בבית אחת. התחילו לעשות, אם אני עוד זוכרת, חמישי ושני יוצאות שתי משאיות. אז התחלתם להתארגן?
- ש: לאט-לאט, התחילו לקחת...
- ת: **התחיל ולהתייחס אליכם כמו בני אדם, נכון?**
- ש: בטח. הגענו לבנגאזי, עיר הבירה שלנו, והתחלנו להתעורר, מי שיכול היה לעבוד, עבד, לאט-לאט. עד, שאיך אומרים, קמנו על הרגלים.
- ש: היו לכם קרובי משפחה במקום אחר?
- ת: לא. **המשפחה של אבא שלי, כולם הלכו למחנה.**
- ש: אבל לא לג'אדו?
- ת: לג'אדו. המשפחה של אבא שלי, אני מדברת, **כולם היו בג'אדו.**
- ש: **כמה אנשים מהמשפחה שלכם נספו?**
- ת: **ארבעה-עשר.**
- ש: ספרי איך היה כשחזרתם הביתה, אתם כבר לא אותם האנשים כמו שהייתם, כמו שעזבתם? ת: לא. מה מצאנו? כלום.
- ש: קודם כל אתם בעצמכם... ת: אנחנו בעצמנו אין לנו כוח.
- ש: ...
- ת: אין לנו כוח, ולא מבחינה נפשית ולא כסף. אבא שלי אמר: אני אלך לעבוד, פה אין. הוא במקצוע אטליז, הלך לעבוד, כדי שיהיה לנו את חתיכת הבשר, את הלחם ואת שכר הדירה, כי הבית הלך. ולאט-לאט, כשהתחלנו להתעורר, אז התחילה מדינת ישראל.
- ש: **היה קשה כשהתחלתם לחשוב על מה עבר עליכם, נכון?**
- ת: כן. בטח שזה היה קשה. עד היום לא שוכחים את זה. איך בן אדם עבר משבר כזה בילדות והוא יכול לשכוח את זה? אני לא חושבת.
- ש: האם הקהילה היהודית, אחרי המלחמה, התארגנה קצת בשביל לעזור לאנשים שנשארו בלי כלום?
- ת: אמא שלי עזרה לילדים שלה, כיוון שכולם חזרו חולים.
- ש: קהילה, הג'וינט?
- ת: תראי, לא יכולים, במלחמה, **העיר כמעט נהרסה, ערב-ערב היו פצצות.** למי שיש ולמי שאין. אבל הקהילה אחר-כך התחילה לאט-לאט לקום ולהסתכן. אבל מה...
- ש: מה הייתה העזרה שהם נתנו?
- ת: למשל, כשיש חגים, שאנשים חסר להם, לא שהבן אדם צריך להגיד ולהגיד, מביאים לו את זה, בסתר כזה, עד הבית. והאוכלוסייה של לוב הייתה קטנה מאוד, שיכלה לעזור לעצמה, ואיך אומרים? תודה לאל, קמנו ועבדנו ולא התביישנו, עבדנו.
- ש: לבית-ספר הלכתם? ת: לא. איפה היה בית-ספר?
- ש: אחרי המלחמה?
- ת: מי הלך לבית-ספר? אני אומרת לך, שאנחנו חזרנו, כשבאנו...
- ש: אני מדברת, כשחזרתם מג'אדו לבנגאזי, הרי בכל זאת עברתם דבר נורא קשה, האם הקהילה התארגנה והג'וינט, הבריטים, האם מישהו עזר לכם קצת לשקם את עצמכם?

- ת: לא, אנחנו עבדנו בצורה עצמאית, **אפילו אני מתביישת להגיד את זה**: אמא שלי לקחה כביסה של הבריטים, על כל חבילה הייתה מקבלת לירה וחצי, כדי לתת לנו לאכול, לקום על הרגליים.
- ש: במה יש להתבייש?
- ת: אנחנו לא היינו כך קודם. הייתה לנו חנות של אבא, היה לנו בית, היה לנו הכל. אבל אמא אומרת: כדי שאתם תאכלו, אני מוכנה אפילו לגנוב. והיא עבדה מסכנה, ונתנה לנו, ואבא עבד ונתן לנו. אבל האמת, כשקמה מדינת ישראל, הערבים...
- ש: אז היו הפרעות של הערבים?
- ת: אז התחילו להסתכל עלינו אחרת לגמרי. רצו לגמור על היהודים, אבל מלך אחד, קוראים לו בריס, המלך שלהם, זה לא נקרא ראש ממשלה אצלם, המלך. כך זה היה. הוא אמר, הוא יצא ממרפסת העירייה, כי אנחנו היינו גרים מתחת לעירייה, ואמר: אוי ואבוי, אם מישהו יגע ביהודי אחד, אתם לא רוצים את היהודים, תגרשו אותם.
- ש: מה הם בדיוק עשו?
- ת: כל אחד יצא עם אקדח, כל אחד יצא עם פטישים, רצו לגמור על היהודים – אתם, יש לכם מדינה פלסטינה, אתם הולכים לפלסטין. אמרנו להם: לא, אנחנו לא הולכים, זו העיר שלנו, עצם העובדה שחזרנו ממחנה ריכוז ישר לפה. לא, אתם עשיתם מדינה והתחילו. אחר-כך היה שקט, ואנחנו ראינו שזה לא המקום בשבילנו, אנחנו צריכים להיות פה.
- ש: **בזמן הפרעות, לכם, למשפחה שלך, קרה משהו?**
- ת: לא, מה שקרה הרבה בבתי-חולים, והמלך לא נתן להם בבנגאזי לגעת בנו. גנבו, חנויות, לא בתים. לבתים לא נכנסו, לחנויות כן. אבא התעורר קצת אחרי מחנה הריכוז, פתח חנות קטנה, לעבוד את העבודה שלו.
- ש: אטליז?
- ת: כן. גם לקחו לו את הכל. אז אבא אומר: איך אנחנו..., ואמרו: תשמעו, הם רוצים ללכת לפלסטין, כל מה שיש לכם תעזבו, קחו את המזוודות...
- ש: מי אמר את זה?
- ת: הערבים, אתם רוצים ללכת? תלכו. זה בזכות המלך שהיה, הוא היה לטובת היהודים הרבה. כל מי שרצה, קיבל את המזוודות שלו והלך מבנגאזי לטריפולי.
- ש: לא חתמתם משהו על הבית?
- ת: כלום. מי נותן לך לחתום? מי ישמע אתך? אף אחד לא ישמע אותנו, הרי את רוצה לצאת, תעזבי את הכל. **ואנחנו לא היינו מעוניינים להישאר, מפני שאנחנו פחדנו, מספיק מה שעברנו. אחרי מה שעברנו במחנה הריכוז, אנחנו צריכים לעבור בשואה של הערבים? עוד פעם? לא. לקחנו כל אחד מה שיכולנו לקחת, מזוודה ביד, והלכנו.** מי שהצליח להבריח כמה גרושים, או זהב ביד, שאת לובשת על שרוול מבלי שאף אחד יראה אותך, ויצאנו לטריפולי. בטריפולי, עברנו את כל הבדיקות...
- ש: איפה בטריפולי? במקום מסוים?
- ת: טריפולי זו עיר מפוארת ועיר טובה.
- ש: אבל בקהילה היהודית?
- ת: כן. הקהילה היהודית פתחה מין מקום גדול מאוד-מאוד, שכן אם בא מבנגאזי, ורוצה לעלות לארץ, אם יש לו איזה חפצים, הבן אדם הזה יהודי. פתח את המקום הזה ונתן ליהודי לשים את כל החפצים שלו, עד שיעלה לאונייה. מי שעבר את הבדיקות והיה בסדר, יעלו אותו לארץ. מי שהיה חולה, או שהיה לו משהו. תראי, אחרי מחנה ריכוז, חייב להיות משהו - אז הוא נשאר עד שגומר את כל הבדיקות שלו, ועולה לארץ, ואז ב-1949 הגענו לארץ.

ש: בטריפולי, כשהייתם, איזו אווירה הייתה – הייתה כבר אווירה שאתם גומרים עם הבית הישן שלכם?

ת: **תשמעי, כשאנחנו היינו בטריפולי, לא רצינו לדבר, לא רצינו כלום, רצינו להגיע לפה, כדי שאנחנו נהייה חופשיים, נוכל לדבר, מפני שזו המדינה שלנו. ופה המקום היחיד שיהודי יכול לדבר.** גם בטריפולי היו ... מאוד, מה אנחנו נגיד שאנחנו הולכים לפלסטין? בינינו בין היהודים דיברו, אף אחד לא יכול לסגור את הפה שלו, דיברו ש...

ש: איזו אווירה הייתה?

ת: הייתה אוויר השל שמחה בינינו, ויש הרבה יהודים, גם בבנגאזי וגם בטריפולי שעזרו, והג'וינט גם. הייתה באה אונייה, לוקחת אותם על המשאית ומביאה אותם לארץ. סבלנו שלושה ימים באונייה והגענו לארץ. אומנם, כשהגענו לארץ, זה היה קצת קשה – מאוד קשה.

ש: תספרי גם על זה קצת, איך היה? התאכזבתם?

ת: תראי, בואי אני אגיד לך משהו: אכזבה לא הייתה לנו, מפני שאם יש חופש, אנחנו יכולים לדבר, שיהודי הגיע למדינה, זה שווה את הכל. והודות לאלוהים, אני אומרת, מה היה חסר למדינת ישראל? כלום. אם לא היו הבעיות של מלחמות וכל הבלגנים האלה.

הגענו בשעה שלוש לפנות בוקר, הגעתי עם הדודה שלי, עם הסבתא שלי, וסבתא שלי, מסכנה, אישה מבוגרת, תמימה, והיא אומרת: תרדו, שאנחנו ניקח את הבית הכי טוב. עלינו על המשאיות, את יודעת, ב-1949 איזה משאיות ואיזה אוטובוסים. הגענו לשער העלייה, הכניסו אותנו לאוהל, בשעה שלוש לפנות בוקר. את רואה חושך, אני לא מצאתי לא את דודה שלי ולא את סבתא שלי, ישבתי בודדה. בחורה בת 17, לא פחדתי, כי אני ידועת שבישראל כולם יהודים, התחלתי רק לבכות ולשאול איפה זה ואיפה זה? פתאום מצאתי בני דודים שלי, ישבנו עד הבוקר, בישיבה משלוש, ולא נשאר הרבה לבוקר.

בתוך אוהל, הריח היה מחניק. בבוקר, התחלתי לחפש, איפה הדודה שלי וסבתא שלי. מצאתי אותן. ישבנו באוהל שם איזה שבוע ימים, עד שסידרו אותנו **במעברת בית ליד**. ונכנסנו עוד פעם לאוהלים, וזה היה קשה, לא קל. אבל מזה, איך אומרים? צפינו ליותר טוב. אמרנו: פה יהיה יותר טוב. אנחנו ידענו שלמדינת ישראל אין, וקשה, אבל

...

ש: **האחים התגייסו לצבא?**

ת: אני מצאתי את אחי כבר בצבא. אמרתי לך, שבאונייה הראשונה הוא היה. הוא בא אלי בשער העלייה שם, ואני שאלתי את אחי ואמרתי לו: איך?, הוא אומר: תראי, איך – אני בצבא, ואנחנו מקווים לטוב. ואני מבקש ממך, תבקשי שיתנו לך קרוב אלי לבסיס, שאני אוכל לבקר אותך, אותך, את סבתא ואת דודה. ובאמת, לקחו אותנו לבית ליד באוהל, ישבנו שם, עד שהמצב השתפר.

ש: את היית אז כבר בת? ת: 17-18.

ש: כבר עמדת לחשוב על חתונה, לא?

ת: האמת, לא חשבנו על זה. **אני התחתנתי במעברה, בת 19**, והתחלנו לאט-לאט.

ש: איך השתלבתם במקום? פה פגשתם אנשים מכל מיני מקומות, ממדינות אחרות מאירופה, שלא הכרתם קודם, איך היה היחס ביניכם? **אני אגיד למה זה חשוב, שתספרי גם על התקופה הזו של הקליטה, כי גם זה חלק של היסטוריה.** זה היה המפגש הראשון בין אנשים שבאו מאירופה לבין אנשים שבאו מצפון אפריקה, והמפגש הזה היה בזמן **ששתי העדות באו מתופת**, ועם ציפיות ליותר טוב. אז בוודאי, שהמפגש הזה לא היה מוצלח כל-כך בתקופה הזאת, איך את עברת את זה? תספרי.

- ת: **כשהגענו למעברה, היו פולנים, רומנים, מכל העדות. אנחנו הרגשנו שכולם יהודים.** לא הרגשנו שיש אפילו, אבל באמת היו בעיות. הספרדי שהיה נכנס ללשכת העבודה ורוצה ללכת ולקחת עבודה, היו אומרים לו: מאיפה אתה? הוא אומר: אני מטריפולי, מתימן, ממרוקו, מה איכפת? לא, אין לך עבודה. אנשים לא עלו על זה אחת-שתיים וראו את האפילויות. היה נכנס פולני לשם, אני רוצה ללכת לעבודה – מאיפה אתה? פולני. מחר אתה תלך לעבודה. **ואז עדות המזרח התחילו להרגיש שאלה אפילויות** ולא רק בגלל העבודה, גם בקשר לסיפור מהמעברה. כי המעברה לא נשארה כל החיים – מהמעברה סידרו אותם, יש חלק שהלכו למקום הזה – למשל, אנחנו, עברנו ישר לשיכון ברחו ביצחק בפתח-תקווה. ארבעים שנה אנחנו פה. אבל מה, ההעדפה הראשונה הייתה לפולנים. אתה רוצה לעבוד? בבקשה. ולא מעבירים אותם ביום, הם היו מעבירים אותם בלילה, שאף אחד לא יראה ואף אחד לא ישמע.
- ש: לאן היו לוקחים אותם?
- ת: מסדרים אותם בשיכונים. **אנחנו, בשנת 1949, כשהגענו לארץ והיינו באוהל, שתי משפחות, היה שלג, אני לא יודעת אם את זוכרת את זה – אז נפלו כל האוהלים, היה גובה של שלושה מטרים שלג, אנחנו סבלנו כמו כולם.** אז.. היום, אם אני אשמע שיש אפילו, אני לא אתייחס לזה, מפני שאני מרגישה את עצמי כמו פולנייה בדיוק-בדיוק.
- ש: את בנית פה משפחה.
- ת: אולי הייתי יותר חלשה כשבאתי, אולי היום התחזקתי יותר. מה יש לנו להגיד לפולנים? מה יש לנו להגיד על הספרדי? מה יש לספרדי? הרי הוא לא יהודי? וזה בושא וחרפה, אם אנחנו רוצים לתת לנוער שלנו מילה כזאת. אוי ואבוי לנו, יש גבול שמלא חיילים ספרדים ואשכנזים, לא פחד... כולנו התמזגנו.
- ש: אבל זה לא הפחד עליך, הפחד על החיילים. הפחד על בתי הספר – לא צריך להיות.
- ת: כשאת חושבת על התקפה של השואה, האם יש איזה משהו שהכי היה קשה, שחוזר אליך במחשבות שלך?
- ת: זה היה לי קשה, שבאמת, אני לא ראיתי את אחותי. לא ראיתי אותה.
- ש: זו שנפטרה?
- ת: כן. היא הייתה חולה, פתאום הרימו אותה ואנחנו לא ראינו אותה... בן אדם מת, יש קבר שאפשר לבקר... הדודה שלי נפטרה, אנחנו לא יודעים מי קבר אותה, מי לקח אותה. אמא שלי ילדה, אנחנו לא יודעים איפה הילד. אחותי בת 17 כבר ילדה שני תאומים שם, גם מתו. יש זיכרון ממחנה ריכוז, אפשר לזכור משהו טוב משם? לא. אם כלום טוב. מחלות, רעב, כינים.
- ש: זה נשאר לך כצלוקת מהתקופה הזאת?
- ת: הצלוקת. יש לי פחד, כן. באמת יש לי פחד. אבל אני מקווה שלא יהיה אף פעם דבר כזה.
- ש: היום יש לך משפחה גדולה?
- ת: יש לי משפחה, ברוך השם, תודה לאל, יש לי שלושה ילדים, שתי בנות, בן אחד, תשעה נכדים.
- ש: שיהיו בריאים, שתראי נחת.
- ת: תודה. ואנחנו פוחדים, אני מאוד פוחדת, שחס וחלילה לא יקרה...
- ש: ... תודה רבה לך.

זאת הבת, איך קוראים לה? רחל אברהם. **אולי תספרי את איך השואה של אמא השפיעה עליך ואיך זה עבר עליך פה?**

ת: (רחל) אני אגיד את האמת: הם לא סיפרו, רק בתקופה האחרונה וזה נורא חבל. מאוד-מאוד חבל.

ש: למה?

ת: כי הם היו מדברים מההתחלה, הם לא היו מגיעים למצב של היום. בואי נאמר, לא נדבר על הכסף. אבל זה גם מרגיז, כשפעם אחת ב-1968, נתנו להם משהו קטן ובזה סתמו להם את הפיות. זה דבר ראשון. דבר שני, הם לא דיברו – אני יודעת שתמיד אמא פחדה והכניסה לנו את זה תמיד, כל טלפון בבית, כל דבר זה היה נוראי, כשהיינו בגיל שש, טלפון – עד היום ממש עד היום. זו צלקת לכל החיים, שהיא העבירה לנו את זה בירושה לכל החיים. גם לי, גם לאחותי וגם לאחי. שאוי ואבוי אם לא נתקשר בסוף היום לראות איפה זה, איפה זה ואיפה זה. זה דבר ראשון.

לגבי הסיפורים שלהם, רק בתקופה האחרונה, כשפרסמו בשנתיים האחרונות בעיתונים ודיווחו על כל הדברים האלה, אז הם התעוררו. אמרתי לה: בואי איתי, את תגידי לי ואת תספרי, למה שלך גם לא יהיה מגיע? אתם קיבלתם פעם אחת, למה? וכך זה היה, ואני מאוד מצטערת שהיא לא דיברה על זה כל החיים, ממש, אני כועסת, ממש כועסת. ודרך אגב, המכתבים ליד ושם, אני כתבתי גם לה וגם לאחותה.

ש:

ת: הילדים שלי, בואי נאמר, רק בשנה הזאת מדברים על זה, בגלל שהיא דיברה. אבל כך הם לא דיברו. גם אבא שלי לא דיבר. מה שאני ידעתי שסבתא שלי קיבלה מגרמניה, וגם היא לא דיברה, גם הסבתא מצד האמא וגם הסבתא מצד האבא, קיבלו. אני ידעתי שדודה אחת גם מתו לה שני ילדים, אבל לא דיברו על זה ממש, לא סיפרו, רק בתקופה האחרונה, ואני ממש כועסת שהם שתקו על הסיפור הזה.

ש: כי זה בכל זאת נשארת... קשה, צריך לדעת על זה.

ת: **ומה שמרגיז אותי עוד יותר, זה מבחינת לימודים, שהם לא למדו לא שם ולא פה, וזה היה קיפוח.** זה ממש, איך אומרים? אני לא יודעת מי אשם בזה, מישהו צריך לתת את הדין בעניין הזה, לגבי אלה שפגעו בשואה באפריקה.

ש: הנכדים מתעניינים?

ת: כן. אני אמרתי לך, הבת שלי במיוחד, היום היא בת 13, הבן הגדול עוד מעט משתחרר. הם לא ידעו, כי הם לא דיברו על זה, פשוט הם לא דיברו על זה. רק בתקופה האחרונה ממש, בואי נאמר, בשלוש השנים האחרונות, וזה נורא חבל. זה חבל. לפחות, אם בן אדם מדבר ויודע, אולי היא הייתה גם משתחררת מבחינה נפשית, היא הייתה משתחררת מזה. אבל ברגע שלא דברו, וידענו שהם היו – אבל לא שיתפו פעולה כמו היום. היום, ממש מדברים על זה בצורה מאוד חופשית.

ש: תודה רבה לך. [3]